International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: **3049-2017**
IJMH 2026; 3(3): 150-153
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com
Received: 26-05-2026
Accepted: 22-06-2026
Publish : 23-06-2026

सुशान्त हालदार:
अद्वैतवेदान्तविभाग:,
राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्,
तिरुपति:

Correspondence:
सुशान्त हालदार:
अद्वैतवेदान्तविभाग:,
राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्,
तिरुपति:

विवेकमार्ताण्डग्रन्थानुसारेण सृष्टिविमर्शः

सुशान्त हालदार:

शोधसारः- पुण्यपापात्मककर्मबन्धमयी सृष्टिः भवति, संहारोऽपि तन्मय एव भवति।[1] यथा- **स एवमालोच्य तपस्तप्त्वा प्राणिकर्मादिनिमित्तानुरूपमिदं सर्वं जगद्देशतः कालतो नाम्ना रूपेण च यथानुभवं सर्वैः प्राणिभिः सर्वावस्थैरनुभूयमानमसृजत सृष्टवान्।**[2] **"स यथाकर्मा यथाश्रुतं भवति"**[3], **"वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति"**[4], **"कर्मणां परिणामेन देहयोगः पुनः पुनः"**[5], **"कर्मणा दैवनेत्रेण जन्तुर्देहोपपत्तये"**[6], **"येन योनिं यथा कर्म गुणसंयोगतः पुनः"**[7], वेदपुराणेतिहासस्मृति-भाष्यग्रन्थादपि ज्ञातुं शक्यते यत् कर्मबन्धमयी सृष्टिः भवति इति। तस्मात् ज्ञातुं शक्यते यत् आत्मनः भिन्नः संसारः इति, तस्मात् तस्य अनित्यता। तदर्थं शोधपोरबन्धोऽयं प्रस्तूयते।

कूटशब्दाः- सृष्टिः, ब्रह्म, आत्मा, विवर्तः, परिणामः, अविद्या इत्यादयः।

उपक्रमः- वेदान्तशास्त्रस्य मुख्यलक्ष्यं ब्रह्मज्ञानप्राप्तिः, **"ब्रह्मविद् आप्नोति परम्"**[8] इति वाक्येन ज्ञायते। किन्तु ब्रह्म किम्? तस्य स्वरूपं कथं ज्ञायते? इत्यस्य निरूपणार्थं सृष्टिवाक्यानि उपनिषत्सु उपन्यस्तानि। **"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"**[9] इति ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं उक्तम्। अत्र **"अनन्तम्"** इति पदस्य यथार्थबोधार्थं सृष्टिविवरणम् आवश्यकं भवति। यतः अनन्तत्वं त्रिविधं- देशतः, कालतः, वस्तुतश्च। एतत् स्पष्टयितुं दृष्टान्तरूपेण आकाशस्य उदाहरणं दत्तम्। आकाशः देशतः अनन्तः, किन्तु सः कार्यत्वात् कालतः वस्तुतश्च अनन्तः न भवति। ब्रह्म तु न कार्यम्, किन्तु सर्वकार्यकारणम्। अतः तस्य न केवलं देशतः, अपि तु कालतः अपि अनन्तत्वं सिद्ध्यति। पुनः, वस्तुतः अपि अनन्तत्वं तस्मात्, यतः ब्रह्मणः भिन्नं किञ्चिद् वस्तु नास्ति- सर्वं तस्मात् एव उत्पन्नम्। यदि किञ्चित् ब्रह्मणः भिन्नं स्यात्, तर्हि तदेव तस्य अन्तः स्यात्। किन्तु यतः सर्वं ब्रह्मणः कार्यम्, तथा च कार्यं कारणात् पृथक् नास्ति (मृत्तिकादृष्टान्तवत्)[10], अतः ब्रह्म अनन्तम्। अतः सृष्टिवाक्यानां प्रयोजनं न केवलं जगत् उत्पत्तिवर्णनम्, अपि तु ब्रह्मणः अनन्तत्वस्य सिद्ध्यर्थम्। एतेन ब्रह्मणः सत्यत्वं, सर्वकारणत्वं, सर्वव्यापकत्वं च प्रतिपाद्यते। तस्मात् सृष्टिवाक्यं वेदान्ते ब्रह्मस्वरूपनिर्धारणार्थम् अत्यावश्यकं भवति।

➢ सृष्ट्युत्पत्तिनिरुपणम्-

तत्र सृष्ट्यारम्भकाले परमात्मा सृज्यमाणप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणिकर्म कर्मसहकृतः अपरिमिताचिच्छक्ति-विशिष्टमायासहितः, नामरूपात्मकं समस्तं प्रपञ्चमादौ बुद्ध्वाकलय्येदमेवं करिष्यामि, इदमेवं करिष्यामि, इत्यादिसङ्कल्पम् अकरोत्। **"तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय"**[11], **"सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय"**[12]इति । **"तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निरग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी"**[13] इत्यादिश्रुत्यनन्तरे आदौ आकाशस्य सृष्टिः श्रूयते। तस्मादाकाशादीनि भूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपाद्यानि जायन्ते। तत्र आकाशस्य गुणः शब्दः। शब्दस्पर्शौ वायोः। तेजसस्तु शब्दस्पर्शरूपाणि। अपां तु शब्दस्पर्शरूपरसाः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पृथिव्याः भवन्ति।

➢ विवेकमार्ताण्डग्रन्थे सृष्टितत्त्वनिरुपणम्-

ग्रन्थे आदौ पञ्चमहाभूतानां सृष्टिक्रमस्य आदितत्त्वं निरूपयति। सर्वेषां भूतानां मूलकारणरूपेण आकाशः प्रथमतया स्वीकृतः। आकाशस्य विशेषता निश्चलता अचलत्वं, निरवयवत्वं च। अस्य तत्त्वस्य प्रधानो

गुणः "शब्दः" इति निर्दिष्टः, यतः शब्दस्य आश्रयः आकाशमेव भवति। अन्येषां भूतानां गुणाः स्वोत्तरतत्त्वैः सह संबध्यन्ते, किन्तु शब्दः केवलं आकाशगुणः। अयं श्लोकः सूचयति यत् जगतः सर्वव्यवहारः ध्वन्याधारितः अस्ति, तथा च सृष्टेः प्रारम्भः सूक्ष्मतमेन तत्त्वेन आकाशेन सम्भवति। उच्यते-

सर्वेषामादिराकाशं निश्चलं शब्दलक्षणम्।[14] इति॥

सृष्टिलययोः मूलम् आकाशः इति प्रतिपादितम्। सर्वं जगत् आकाशात् उत्पद्यते, अन्ते तत्रैव लीयते। अतः साधकः आकाशं आश्रयेत् नाम तस्य ध्यानं कुर्यात्।[15] तत्त्वध्यानस्य फलमपि निरुपितं, यथा- आकाशतत्त्वं सर्वत्र व्याप्यरूपेण तिष्ठति- बहिः (बाह्यजगति) तथा अन्तः (हृदयाकाशे) अपि। तत् शुद्धं, निरालम्बं, निरामयं (दोषरहितं) च अस्ति। साधकः यदि मनसा तादृशं व्योम निरन्तरं भावयति, तर्हि सः देहाभिमानं त्यक्त्वा सूक्ष्मतत्त्वे स्थितिं प्राप्नोति। जन्ममरणरूपः संसारबन्धः अज्ञानजन्यः; आकाशध्यानेन तस्य निवृत्तिः भवति। अयं श्लोकः अद्वैतं प्रेरयति, यत्र साधकः स्वात्मानं सर्वव्यापकब्रह्मरूपेण अनुभवति।[16]

तदनु आकाशात् वायोः उत्पत्तिः प्रतिपाद्यते। वायुः गतिशीलतायाः प्रतीकः अस्ति, अतः "चञ्चलः" इति विशेषणेन तस्य स्वभावः निरूपितः। वायोः मुख्यगुणः "स्पर्शः" इति, यः आकाशस्य शब्दगुणेन सह संयुक्तः भवति। अनेन ज्ञायते यत् कार्ये कारणगुणानामपि अनुवृत्तिः भवति। वायुः जीवनस्य आधारभूतः प्राणस्वरूपश्च। सः सूक्ष्मरूपेण सर्वत्र व्याप्यतया स्थितः। यथोच्यते-

जायते वायुराकाशाच्चञ्चलस्पर्शलक्षणः॥[17]इति॥

वायुध्यानात् व्यापकत्वं साधकः प्राप्नोति। अत्र वायुतत्त्वस्य ध्यानफलम् वर्णितम्। वायुः "जगतः प्राणः"- सर्वजीवनस्य आधारभूतः प्राणशक्तिरूपः अस्ति। सः सर्वं धारयति, सर्वत्र सञ्चरति, चैतन्यस्य वाहकः च। "परमानन्दसंस्पर्शकारणम्" इत्यनेन वायोः स्पर्शेन जीवनानुभवः, आनन्दः च सम्भवति। साधकः यदि हृदये वायुतत्त्वं भावयति, तर्हि सः स्वात्मानं सर्वगतप्राणरूपेण अनुभवति। सः आकाशवद् निर्बन्धः, स्वच्छन्दगामी च भवति।[18]

इदानीम् आकाशवायुभ्यां तेजसः उत्पत्तिः भवति। तेजः प्रकाशरूपं तत्त्वं, यत् दृश्यजगतः कारणम्। तस्य विशेषगुणः रूपम्। यदा आकाशस्य वायोः अनन्तरं प्रकाशस्वरूपं तेजः प्रकटते। यथोच्यते-

नभस्समीरणाभ्यां स्यात् तत् तेजो रूपलक्षणम्।[19] इति॥

तेजोध्यानात् तेजस्विता भवति साधकः। अग्नितत्त्वस्य ध्यानफलं भवति- अनेकसूर्यसमप्रभं, अत्यन्ततेजस्वि अग्निरूपं चिन्तनीयम्। एतत् तेजः त्रिभुवनं प्रकाशयति। अग्नितत्त्वस्य साक्षात्कारात् भौतिकाग्निः तं न बाधते, अपि तु सः स्वयं तेजोमयः भवति। आत्मबलवृद्धिं, तेजस्वित्वं, निर्भयतां च ददाति।[20]

इदानीं त्रितत्त्वसम्बन्धेन जलस्य उत्पत्तिः भवति। अस्य प्रमुखः गुणः रसः। यथोच्यते-

एवमादित्रयादापः सम्भूता रसलक्षणाः॥[21] इति॥

जलतत्त्वस्य ध्यानफलं भवति तस्य साधकस्य वारिभयं न भवति। यदि हृदये एतादृशं अमृतमयं जलतत्त्वं भावयति, तर्हि तस्य सर्वे जलसम्बन्धिनः भयाः निवर्तन्ते।[22]

नभोवाताग्निवारिभ्यो पृथिव्याः उत्पत्तिः भवति। पृथ्वी स्थूलतमं तत्त्वं, तस्य गुणः गन्धः। गन्धग्रहणं केवलं स्थूलद्रव्येषु सम्भवति, अतः पृथ्वी सर्वाधिकगुणसम्पन्ना। सा विश्वम्भरा नाम सर्वभूतानां धारयित्री। अस्यां सर्वे प्राणिनः जीवनं यापयन्ति। यथोच्यते-

नभोवाताग्निवारिभ्यो मेदिनी गन्धलक्षणा।
आधारः सर्वभूतानां प्राप्ता विश्वम्भरा ततः॥[23] इति॥

अत्र पृथिवीतत्त्वस्य ध्यानफलमपि निरूपितम्। पृथिवी स्थैर्यस्य, गुरुत्वस्य, आधारत्वस्य च प्रतीकभूता अस्ति। साधकः यदि हृदये स्थिरां, विशालां, धैर्यपूर्णां पृथिवीं भावयति, तर्हि तस्य चित्तम् अचलम्, धैर्ययुक्तं च भवति। भौतिकजीवनसम्बन्धिनः भयाः नश्यन्ति।[24]

पञ्चतत्त्वानां गुणानां क्रमवृद्धिः निरूपिता। प्रत्येकं तत्त्वं स्वकीयगुणेन सह पूर्वतत्त्वगुणान् अपि धारयति। आकाशे केवलं शब्दः, वायौ शब्दस्पर्शौ, तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि, जले चतुर्गुणाः, पृथिव्यां पञ्चगुणाः सब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। अयं क्रमः कारणकार्यभावस्य उदाहरणम्। सूक्ष्मात् स्थूलतां प्रति गच्छता जगता गुणसमृद्धिः अपि वर्धते। एषा व्यवस्था सांख्यदर्शने अपि प्रसिद्धा। अनेन ज्ञायते यत् प्रत्येकं तत्त्वं अन्येषां तत्त्वानां समन्वयेन कार्यं करोति। यथोच्यते-

पञ्चानामपि तत्त्वानामेकैकश्च निजो गुणः।
अत्रैकद्वित्रिचत्वारो दृश्यन्ते योनिजा गुणाः॥
मरुतो योनिराकाशं वह्नेरेतद् द्वयं भवेत्।
एतत्त्रयमपां प्रोक्तं क्षितेरेतच्चतुष्टयम्॥
एवमेकगुणं व्योम द्विगुणो वायुरुच्यते।
तथैव त्रिगुणं तेजो भवन्त्यापश्चतुर्गुणाः॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च।
एतत्पञ्चगुणा पृथ्वी ब्रह्मणाधिष्ठिता पुरा॥[25] इति॥

➢ **पञ्चीकरणम्-**

स्थूलभूतानि तु पञ्चीकृतानि। 'पञ्चीकरणम्' इति शब्दः पञ्चशब्दात् अभूततद्भावे **'च्वि'** प्रत्ययो तथा **'कृ'** धातोः 'ल्युट्' प्रत्यययुक्ते सति निष्पन्नः भवति। अर्थात् यत् तु पञ्च नास्ति तस्मै पञ्च इति समुहरूपप्रदानस्य नाम 'पञ्चीकरणम्' अस्ति। पञ्चभूतेषु पञ्चभूतानां मेलनं पञ्चीकरणम् इत्युच्यते। वस्तुतः पञ्चीकरणस्य अर्थः भवति आकाशादिपञ्चसूक्ष्मभूतानां प्रत्येकं समानतया भागद्वयं कृत्वा तेषां दशधा विभजीकरणम्, पुनः तस्मिन् दशभागे प्रथमस्य पञ्चभागस्य प्रत्येकं चत्वारभागं विभज्य, पुनः तस्मिन् चतुर्षु भागेषु एकमेकं भागं

स्वस्य भागार्धं परित्यज्य अन्येषां चतुर्णां भागानाम् अपरि अर्धभागे मेलनस्य नाम एव पञ्चीकरणम्। अर्थात् प्रत्येकस्मिन् भूते अन्येषां चतुर्णां भूतानां मिश्रणं नाम भवति पञ्चीकरणम्। पञ्चीकरणप्रक्रियाविषये विद्यारण्यस्वामिविरचितपञ्चदशीग्रन्थे -

द्विधा विधाय चैकेकं चतुर्धा प्रथमं पुनः।
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते॥ इति॥

अस्याभिप्रायः भवति यत् प्रत्येकं भूतं भागद्वये विभज्य प्रथमभागद्वयं चतुर्षु भागेषु विभज्य अपरेऽस्मिन् चतुर्णां भूतानां द्वितीयभागे संयोगे कृते सति एतानि आकाशादिमहाभूतानि पञ्चात्मकानि भवन्ति। एतदेव पञ्चीकरणं भवति अर्थात् पञ्चीकृताकाशे आकाशस्य एकार्धभागः वायोः एकाष्टमांशभागः, अग्नेः एकाष्टमांशभागः, जलस्य एकाष्टमांशभागः, पृथिव्याः एकाष्टमांशभागश्च विद्यन्ते। पञ्चीकृतवायौ वायोः एकार्ध-भागः, आकाशस्य एकाष्टमांशभागः अग्नेः एकाष्टमांशभागः जलस्य एकाष्टमांशभागः पृथिव्याः एकाष्टमांशभागश्च विद्यन्ते। पञ्चीकृत अग्नौ अग्नेः एकार्धभागः, आकाशस्य एकाष्टमांशभागः, वायोः एकाष्टमांश-भागः, जलस्य एकाष्टमांशभागः, पृथिव्याः एकाष्टमांशभागश्च विद्यन्ते। पुनः पञ्चीकृतजले जलस्य एकार्धभागः, आकाशस्य एकाष्टमांशभागः, वायोः एकाष्टमांशभागः, अग्नेः एकाष्टमांशभागः, पृथिव्याः एकाष्टमांश-भागश्च विद्यन्ते। पञ्चकृतपृथिव्यां पृथिव्याः एकार्धभागः, आकाशस्य एकाष्टमांशभागः, वायोः एकाष्टमांशभागः, अग्नेः एकाष्टमांशभागः, जलस्य एकाष्टमांशभागश्च विद्यन्ते। पञ्चीकरणप्रक्रिया तथा सृष्टिप्रक्रिया स्पष्टीक्रियते -

- **आकाशः-** १/२ आकाशः+ १/८ तेजः+ १/८ वायुः+ १/८ जलम् + १/८ पृथिवी- शब्दः
- **वायुः-** १/२ वायुः + १/८ तेजः+ १/८ आकाश+१/८ जलम्+ १/८ पृथिवी - शब्दस्पर्शौ
- **तेजः-** १/२ तेजः + १/८ आकाशः+ १/८ वायुः+ १/८ जलम्+ १/८ पृथिवी- शब्दस्पर्शरूपाणि
- **जलम्-** १/२ जलम् + १/८ तेजः+ १/८ वायुः+ १/८ आकाशः+ १/८ पृथिवी- शब्दस्पर्शरूपरसाः
- **पृथिवी-** १/२ पृथिवी+ १/८ तेजः+ १/८ वायुः+ १/८ जलम् + १/८ पृथिवी- शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः

पञ्चीकरणप्रक्रियायां प्रत्येकं सूक्षभूतानाम् एकम् एव रूपं भवति। वस्तुतः एतत्प्रक्रियायानुसारं आकाशः न केवलम् आकाशः अपि तु तत्र अर्धभाग आकाशस्य तथा अन्येषां चतुर्णां भूतानाम् एकाष्टमांशभागं संयोगेन स्थुलः आकाशः जायते। अनेन प्रकारेण अन्येषां चतुर्णां भूतानामोतपत्तिः भवति इति पञ्चीकरणप्रक्रियया ज्ञायते। अस्याः पञ्चीकरणप्रक्रियायाः एतद् अपि एकः परिणामो भवति यत् पूर्वभूतस्य गुण उत्तरेषु भूतेषु समागच्छति। परन्तु यस्मिन् भूते यस्य अंशस्य अधिकं वा प्राधान्यं भवति तस्याधारेण तस्येव नामकरणं दीयते।

जगतः उत्पत्तौ प्रलये च एका सुव्यवस्था परिदृश्यते अत्र। प्रलयः सृष्टेः विपरीतक्रिया वर्तते इति अत्र प्रतिपाद्यते। जगत् मायायाः उत्पद्यते मायया विलीयते। माया ईश्वरस्य शक्तिः विद्यते। अतः वक्तुं शक्यते यत् जगत् ईश्वरात् उत्पद्यते ईश्वरे एव लीयते। तथा च विवेकमार्तण्डे-

पृथ्वी शीर्णा जले मग्ना जलं ग्रस्तं महाग्निना।
वायुना शमितं तेजो व्योम्नि वातो लयं ययौ॥
आकाशात् सर्वमुत्पन्नं जगदेतच्चराचरम्।
लीयते पुनराकाशे तस्मादाकाशमाश्रयेत्॥[26] इति॥

ईश्वरः जगतः कर्ता धर्ता संहर्ता च भवति। ईश्वरः आकाशं वायुम् अग्निं जलं पृथ्वीं च क्रमशः निरमात्। आकाशः एकः जडः पदार्थः वर्तते। आकाशः अनित्यः अस्ति, आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वात्। आकाशात् वायुरुत्पन्नः, वायोः अग्निः बभूव, अग्नेः जलं बभूव, जलात् पृथ्वी सञ्जाता। सूक्ष्ममहाभूतानामुत्पत्तिः जाता। तथैव पृथिवी जले लीयते, जलम् अग्नौ, अग्निः वायौ, वायुः आकाशे। एषः क्रमः सृष्टेः प्रतिलोमगमनम्। अन्ततः सर्वं सूक्ष्मतमे आकाशे विलीयते।

उपनिषत्सु पञ्चतन्मात्राणाम् उल्लेखः वर्तते। सृष्टेः क्रमः इत्थं विविच्यते अव्याकृतनामरूपयोः अधिष्ठात्री या माया, तस्याः मायातः शब्दतन्मात्रं जायते। शब्दतन्मात्रम् आकाशस्य सूक्ष्मतत्त्वं वर्तते। अस्मिन् केवलं शब्दगुणो भवति। अस्मात् सूक्ष्मवायुः स्पर्शतन्मात्रं जायते। अस्मात् सूक्ष्माग्निः रूपतन्मात्रमभिजायते। तस्मात् सूक्ष्मजलं नाम रसतन्मात्रं सञ्जातम्। ततः सूक्ष्मा पृथ्वी नाम गन्धतन्मात्रं सञ्जायते। आकाशस्य गुणः शब्दः एवः। वायोः द्वौ गुणौ शब्दः स्पर्शश्च वर्तेते। अग्नौ शब्दस्पर्शरूपगुणाः सन्ति। जले शब्दस्पर्शरूपरसाः चत्वारो गुणाः सन्ति। पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध इति पञ्चगुणाः सन्ति। महाभूतस्य उत्पत्तिः एषां सूक्ष्मभूतानां पञ्चीकरणप्रक्रियया भवति। प्रत्येकं सूक्ष्मभूतं भागद्वये विभक्तं भवति। प्रत्येकार्धभागोऽपि चतुषु भागेषु विभक्तः भवति। एकस्य सूक्ष्मभूतं भागद्वये विभक्तं भवति। एकस्य सूक्ष्मभूतस्य अंशिभागः अवशिष्टसूक्ष्मभूतस्य प्रत्येकम् अष्टमांशेन संयुक्तं सत् महाभूतम् उत्पद्यते।

अत्र पञ्चभूतेषु देवतानां अधिष्ठानमपि वर्णितम्। पृथिव्यां ब्रह्मा सृष्टिकर्ता, जले विष्णुः पालनकर्ता, अग्नौ रुद्रः संहारकर्ता, वायौ ईश्वरः नियन्ता, आकाशे सदाशिवः परतत्त्वस्वरूपः।[27]

उपसहारः-

व्यवहारभूमावविद्यादशायां सृष्टिरिति स्वीक्रियतेऽस्माभिः। सा च सृष्टिः सकलजीवीयकर्मानुसारेण जीवभोगार्थमिति स्थितैव वर्तते। किन्तु तत्त्वबोधनाय सृष्टिवर्णनं परतत्त्वबोधप्रकरणे सर्वत्रोपनिषदि मुमुक्षोः तत्त्वबोधोपायो भवतीति वयं जानीमः, न तत्र परमतात्पर्यं विद्यते, सृष्टिज्ञानस्य स्वतन्त्रस्य कस्मिन्नपि पुरुषार्थेऽनुपयोगात्। तस्य पुरुषार्थोपयोगितया श्रुतिषु कुत्राप्यविहितत्वात्। तत्र परमतात्पर्या-भावादेव सृष्टिः श्रुतिषु क्वचित् क्रमेण, क्वचित् व्युत्क्रमेण, क्वचिदक्रमेण युगपदपि वर्णिता अस्ति। श्रुतिक्रमेण सर्वत्र क्रमनिर्णयेऽपि सृष्टिज्ञानस्य नान्यत्फलमस्ति। अतः स्वतन्त्रमोक्षफलवद्ब्रह्मज्ञानाङ्गतया सृष्टिज्ञान-मुपयोगि भवेदिति तत्फलेनैव फलवत् परम्परया विद्यते। अथवा निष्फलमेव स्वार्थे वर्तते इति स्वीकुर्मः। सृष्टेः परमार्थदशायां मिथ्यात्वोक्त्या निराकरणात् मिथ्यासृष्टेः पुरुषार्थो न सुवचः इति। सृष्टिश्च वेदान्ते ब्रह्मणः स्वरूपेणाप्रच्युतस्यैव सतो विचित्रपरिणामः विद्यते। स चायथार्थ इति सूत्रभाष्ये वर्णितम्। अयमेव पञ्चदशीभामत्यादिटीकासु विवर्त इति नाम्ना व्यवहृतः। दृष्टिसमसमया सृष्टिः भवति, दृष्टिरेव सृष्टिरिति सिद्धान्तलेशसंग्रहे दर्शिता या सा द्विविधाऽपि नाङ्गीक्रियतेऽस्माभिः, भाष्ये कुत्राप्यनुक्तेः, सृष्टिदृष्टि-रित्येवैका व्यवहारभूमौ यथायथं स्वीकृता सूत्रे भगवत्पादभाष्ये च। यथानुभवमापामरसाधारणी सृष्टदृष्टिरेव बहुसम्मता अबाधिता, यावद्विद्योदयं न भवति, दृष्टिसृष्ट्यङ्गीकारः परं परमहंसानां जीवन्मुक्तानां कदाचित् सम्भवति। बद्धानां तु नोचितः, अन्यथा यावन्मोक्षं लिङ्गशरीरस्वीकृतिसूत्रं **'तदापीतेः संसारव्यपदेशात्'** इतीदं बाधितमेव स्यात्। तस्मादस्ति आवश्यकता सृष्टिविमर्शस्य।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

विवेकमार्ताण्डः ,

विष्णुपुराणम् ,

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ,

पञ्चदशी ,

तैत्तिरीयोपनिषत् ,

बृहदारण्यकोपनिषत् ,

छान्दोग्योपनिषत् ,

पाद टिप्पणी

1 कर्मबन्धमयी सृष्टिः संहारश्चैव तन्मयः। वि. मा. ५/६

2 तैत्तिरीयोपनिषत् शाङ्करभाष्यम् २/६

3 बृहदारण्यक उपनिषद् 4.4.5

4 ब्रह्मसूत्रम्

5 विष्णुपुराणम् 1.2.6

6 श्रीमद्भागवतम् ३/३१/१

7 श्रीमद्भागवतम् ३/३१/४४

8 तै.उ. २/१/१

9 तै.उ. २/१/१

10 वाचरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्। छा. उ. ६/१/४

11 छा.उ. २-३

12 तै.उ.१-२-६

13 तै.उ. २/१/१

14 वि.मा. ५/७

15 आकाशात् सर्वमुत्पन्नं जगदेतच्चराचरम्।
लीयते पुनराकाशे तस्मादाकाशमाश्रयेत्॥ वि.मा. ५/१७

16 बहिरन्तःस्थितं शुद्धं निरालम्बं निरामयम्।
भावयन्मनसा व्योम मुच्यते जन्मबन्धनात्॥ वि.मा. ५/१८

17 वि.मा. ५/७

18 परमानन्दसंस्पर्शकारणं विश्वधारणम्।
भावयन् जगतः प्राणं वायुवत् खेचरो भवेत्॥ वि.मा. ५/१९

19 वि.मा. ५/८

20 अनलार्कशताकारं प्रज्वलद् भुवनत्रयम्।
धारयन् हृदये तेजो वह्निना न स दह्यते॥ वि.मा. ५/२०

21 वि.मा. ५/८

22 पीयूषाकुलकल्लोलमालाप्लावितभूतलम्।
हृदये भावयेत् तावत् तस्य वारिभयं कुतः॥ वि.मा. ५/२१

23 वि.मा. ५/९

24 अभूतलभराक्रान्तभूतलं भूतसङ्कुलम्।
हृदये भावयेन्नित्यं तस्य नो पार्थिवं भयम्॥ वि.मा. ५/२२

25 वि.मा. ५/१०-१३

26 वि.मा. ५/१६,१७

27 क्षितौ ब्रह्मा जले विष्णुस्तथा रुद्रो हुताशने।
ईश्वरः पवने देवो व्योम्नि देवः सदाशिवः॥ वि.मा. ५/१४